

Bažnyčios ir sovietų valdžios santykiai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje 1940–1990 m. Panašumai ir skirtumai

Pratęsiant besiformuojančią istoriografijos tendenciją, šiame straipsnyje, remiantis prieinamais naujausiais tyrimais ir archyvinių šaltinių duomenimis, mėginta palyginti didžiausių religinių organizacijų padėtį buvusiose sovietinėse Baltijos respublikose, išryškinti jos panašumus ir specifiką kiekviename krašte, pateikti galimas skirtumų priežasčių interpretacijas. Straipsnyje daugiausia dėmesio skirta Bažnyčios padėčiai Latvijoje ir Estijoje, kadangi situacija Lietuvoje yra daugiau ar mažiau tyrinėta ir skaitytojui žinoma.

IVADAS

Vienu metu tapusios sovietinės ekspansijos aukomis, visos trys Baltijos šalys susidūrė su tomis pačiomis prievartinio senosios tvarkos ardymo formomis, patyrė tas pačias sovietinės sistemos nulemtas visuomenės gyvenimo deformacijas. Nors iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad sovietizacijos scenarijus ir vėlesni politiniai, ekonominiai, socialiniai bei kultūriniai procesai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje buvo labai panašūs, atidesnė analizė gali atskleisti ir gana svarbius skirtumus, kuriuos lėmė kiekvienos šalies specifika, nevienoda visuomenės reakcija. Negalima visiškai ignoruoti ir diegusiųjų bei saugojusiųjų sovietinę sistemą Baltijos šalyse galimybes, nors ir labai siauru aspektu, pasirinkti vienus ar kitus veikimo būdus.

Vienas svarbiausių sovietų režimo politikos komponentų, kurį skaudžiai pajuto okupuotų

Baltijos šalių gyventojai, buvo jo agresyvi antireliginė veikla. Prievartinis visuomenės ateizavimas turėjo du tarpusavyje glaudžiai susijusius tikslus: pirma, taip siekta eliminuoti religinių organizacijų įtaką, kėlusią pavojų režimo stabilumui; antra, ryšio su tradicine religija nutraukimas ar bent jau susilpninimas buvo sudedamoji senojo tautinio-kultūrinio identiteto naikinimo ir naujo, sovietinio, kūrimo dalis. Okupuotose Baltijos valstybėse, žinoma, buvo naudojami Sovietų Sąjungoje per du dešimtmečius gerai išbandyti pagrindiniai anti-bažnytinės veiklos modeliai ir metodai. Tačiau istorinės analizės požiūriu labai svarbu nustatyti, ar būta, o jeigu taip, tai kokių bendro modelio variacijų viso Baltijos šalių regiono ir kiekvienos iš jų atskirai atveju. Dar svarbesnis klausimas: kaip kiekvienos šalies religinės organizacijos ir visuomenė reagavo į sovietų režimo pastangas sunaikinti tikėjimą ir kokie buvo to padariniai?

Lyginamieji Baltijos šalių naujausios istorijos tyrimai aktualūs ir šiandien, nes jie yra vienas iš būdų, padedančių suvokti tarp dar visai neseniai sesėmis vadintų trijų tautų egzistuojančius skirtumus, kurie išryškėjo, išblėsus išsivadavimo euforijai. Jau išeivijos tyrinėtojai suvokė komparatyvistinio metodo galimybes ir bandė jį pritaikyti sovietinio valdymo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje analizei. Bene geriausiai Lietuvoje žinomas tokios analizės pavyzdys – Romualdo Misiūno ir Reino Taageperos parengta apžvalginė studija¹. Tiesa, religinės situacijos lyginimui šiame darbe

skirta nedaug vietos. Bandymų analizuoti konkrečiai Bažnyčios padėtį sovietinėse Baltijos respublikose, naudojant tam lyginamąjį metodą, taip pat būta. Tarp jų išsiskiria Vytauto Vardžio straipsnis, kuriame jis siekė nustatyti Bažnyčios vaidmenį išlaikant tautinį lietuvių, latvių ir estų identitetą². Tiesioginių šaltinių ir laiko perspektyvos trūkumas neleido minėtiems autoriams daryti patikimų išvadų, todėl jie pateikė tik bendrą turėtos informacijos apžvalgą.

Posovietiniu laikotarpiu, atsivėrus slaptų archyvų durims ir išnykus ideologiniams suvaržymams, sovietinės praeities tyrimai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje pasidarė viena iš prioritetinių istoriografijos kryptų. Lietuvoje šio laikotarpio tematikai skirtuose darbuose iki šiol dominuoja aprašomasis metodas, tačiau pastaruoju metu ir šią mūsų praeities atkarpą vis dažniau bandoma analizuoti, naudojant įvairesnius metodus ir rakursus. Pažymėtini bandymai lyginti kai kuriuos sovietmečio reiškinius Baltijos šalyse³.

Kokybiškai atlikti autoriaus pasirinktą tyrimą šiek tiek trukdo tai, kad didžioji dauguma naujausių tyrimų, kuriuose nagrinėjamas religinis gyvenimas sovietinėje Latvijoje ir Estijoje, yra publikuoti šių šalių valstybine kalba arba nepasiekia Lietuvos⁴. Šiame straipsnyje panaudoti faktai apie Bažnyčios padėtį kaimyninėse valstybėse daugiausia paimti iš anglų ir vokiečių kalbomis paskelbtų publikacijų. Kitą svarbų informacijos šaltinį sudarė Rusijos Federacijos valstybiniame archyve saugomi Religinių kultūrų reikalų tarybos (toliau – RKRT*) prie SSRS MT, kuriai Sovietų Sąjungoje priklausė svarbiausias vaidmuo kontroliuojant visų (išskyrus Rusijos Stačiatikių Bažnyčią) konfesijų veiklą, dokumentai. Taip pat panaudoti kai kurie sovietų saugumo ir partinių struktūrų dokumentai iš Latvijos ir Estijos valstybinių archyvų.

BAŽNYČIOS PADĖTIS OKUPACIJOS IŠVAKARĖSE IR PIRMOJO SUSIDŪRIMO SU SOVIETŲ REŽIMU PADARINIAI

Visuomenės modernėjimo ir tautinio identiteto formavimosi procesai Lietuvoje labai skyrėsi nuo vykusių Latvijoje ir Estijoje. Pastarosiose XIX a. socialiniai pokyčiai prasidėjo keliais dešimtmečiais anksčiau, nes čia anksčiau buvo panaikinta asmeninė valstiečių priklausomybė nuo dvarininkų, be to, buvo palankesnės sąlygos pramonei plėtotis. Tai atvėrė kelią sparčiam miestų, kuriuos užpildė išlaisvinti, tačiau žemės negavę latvių ir estų valstiečiai, augimui. Lietuvos atsilikimas urbanizacijos procese aiškiai buvo matomas dar ir XX a. viduryje: 1940 m. Latvijoje ir Estijoje miesto gyventojai sudarė apie 35 proc. visų gyventojų, Lietuvoje – 24 proc.; atitinkamai 1950 m. – 45–47 proc. ir 28 proc.⁵ Dėl istorinių priežasčių religija taip pat netapo svarbiu latvių ir estų tautinio tapatumo elementu. Caro valdžios politika visuomenės elito daugumą Latvijoje ir Estijoje sudariusių vokiečių atžvilgiu buvo kur kas švelnesnė nei lenkiškojo Lietuvos elito atžvilgiu, Liuteronų Bažnyčia (toliau – LB) nepersekiota taip smarkiai kaip Katalikų Bažnyčia (toliau – KB). Be to, latviai ir estai LB neturėjo tokios įtakos, kokią jau XIX a. turėjo lietuviai KB (vyskupas Motiejus Valančius). Dėl šių priežasčių Latvijoje ir Estijoje LB žemesniųjų visuomenės sluoksnių sąmonėje labiau asocijavosi su vokiečių ponų bažnyčia negu KB Lietuvoje – su lenkų ponų⁶. Religijai tapti svarbiu latvių ir estų tautinio identiteto komponentu trukdė ir didesnis nei Lietuvoje konfesinis heterogeniškumas. Lietuvoje katalikai sudarė beveik 90 proc. tikinčiųjų, o Estijoje LB priklausė apie 75 proc. tikinčiųjų, Latvijoje – tik 55 proc.

Ankstyvesnė urbanizacija ir menkas religijos ryšys su tautiškumu nemažai prisidėjo

* Nuo 1965 m. – Religijos reikalų taryba (RRT).

prie gerokai spartesnės sekuliarizacijos Latvijoje ir Estijoje. Pavyzdžiui, Estijoje krikštijamų vaikų skaičius jau XX a. pirmoje pusėje sumažėjo nuo 92 proc. iki 77 proc.⁷, o Lietuvoje ir toliau išliko per 90 proc. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Baltijos valstybėse di-

džiausių konfesijų parapijų tinklo tankumas ir dvasininkų skaičius taip pat buvo labai nevienodi (žr. 1 lentelę). Be to, nereikia pamiršti gausaus vienuolių būrio Lietuvoje, ko nebuvo kaimyniniuose protestantiškuose kraštuose.

1 lentelė. Dvasininkai ir parapijos Baltijos šalyse sovietų okupacijos išvakarėse

	Katalikų Bažnyčia		Liuteronų Bažnyčia		Stačiatikių Bažnyčia	
	Kunigai	Parapijos	Pastoriai	Parapijos	Popai	Parapijos
Lietuva ⁸	1279	756	32		32	45
Latvija ⁹	192	177	288	328		164
Estija ¹⁰	14	10	209	195		164

KB Lietuvoje kaip ir LB Latvijoje bei Estijoje 1918–1940 m. buvo sudarytos palankios sąlygos savo tiesioginei misijai atlikti. Jų padėtis buvo įtvirtinta teisiškai, dvasininkai buvo rengiami universitetų teologijos fakultetuose, valstybinėse mokyklose dėstyta tikyba, Bažnyčia disponavo gana didele nuosavybe. Viso to Bažnyčia neteko prasidėjus sovietų okupacijai. 1940–1941 m. visose Baltijos šalyse Bažnyčia patyrė panašius išbandymus. Tuo metu sovietų režimo politika religijos atžvilgiu dar buvo agresyviai fundamentalistinė, siekiant per trumpą laiką sunaikinti institucines religijos formas. Tai, kas kituose Sovietų Sąjungos regionuose buvo padaryta per du dešimtmečius, okupuotose Baltijos šalyse turėjo būti įvykdyta per keiserius metus. Per trumpą laiką buvo sugriautas teisinis religinių organizacijų apsaugos mechanizmas, nacionalizuotas visas jų turtas, Bažnyčia visiškai išstumta iš viešojo gyvenimo, radikalčiai apribota sielovadinio darbo erdvė.

Kadangi 1940 m. vasarą visuose Baltijos šalyse veikusiuose universitetuose buvo uždaryti teologijos fakultetai, Bažnyčia praktiškai neteko galimybės rengti naujų dvasininkų. Kiek geresnė padėtis šiuo atžvilgiu buvo Lietuvoje, kur KB turėjo alternatyvią kunigų rengimo seminarijose sistemą. Nors ir patirdamos daug trukdymų, kunigų seminarijos Vilniuje ir Kaune sugebėjo nenutraukti mokymo ir 1940–

1941 m. Priskirti „klasinio priešo“ kategorijai visų konfesijų dvasininkai Baltijos šalyse jau 1940–1941 m. tapo vienu iš sovietinio teroro taikinių. 1941 m. birželio mėn. Lietuvoje buvo nužudyta arba ištremta 52¹¹, Latvijoje – 23¹², Estijoje – 18 įvairių konfesijų dvasininkų¹³.

Tiesa, ne visos konfesijos nukentėjo vienodai. Baltijos šalyse, ypač Latvijoje ir Estijoje, buvo nemaža stačiatikių bendruomenė. 1940–1941 m. padėjusi panaikinti šių šalių Stačiatikių Bažnyčios (toliau – SB) autonomiją ir atkurti jos kanoninę priklausomybę nuo kontroliuojamos Maskvos patriarchijos, sovietų valdžia, panašiai kaip Besarabijoje, Vakarų Ukrainoje ir Baltarusijoje, tikėjosi ją panaudoti kaip vieną iš okupuotos teritorijos integravimo įrankių¹⁴. Todėl jau 1940–1941 m. SB padėtis Baltijos kraštuose buvo sąlyginai geresnė nei kitų konfesijų; dar labiau ši tendencija išryškėjo pokario metais.

**SOVIETŲ VALDŽIOS PASTANGOS
SUKURTI KONTROLIUOJAMĄ
BAŽNYČIĄ 1944–1949 m.**

Sovietų armijai reokupuojant Baltijos šalis, Bažnyčios būklė buvo dar sunkesnė nei 1940–1941 m. Daug maldos namų slenkant frontui buvo apgadinta ar visiškai sugriauta (pavyz-

džiui, Estijoje karo metu sunaikintos 24, t. y. daugiau nei dešimtadalis visų liuteronų kirchių¹⁵), į Vakarų pasitraukė nemaža dalis dvasininkų. Šiuo atžvilgiu itin skaudžiai nukentėjo LB Latvijoje ir Estijoje, iš kur 1944 m. pabaigoje pasitraukė apie pusę liuteronų pastorių¹⁶. Padėtį dar labiau komplikavo tai, kad išvyko ir beveik visa LB vadovybė. Pavyzdžiui, iš Latvijos pasitraukė ne tik arkivysk. Teodoras Grünbergas, bet ir dauguma konsistorijos narių, dekanų bei Teologijos fakulteto dėstytojų¹⁷. Panaši padėtis buvo ir Estijoje. 1944 m. pabaigoje čia tebuvo likę 70 pastorių¹⁸. Tai, kad didelių išbandymų akivaizdoje savo bendruomenes paliko tiek daug liuteronų dvasininkų, turėjo dvejopų padarinių. Pirma, dėl to dar labiau sumažėjo ir iki tol ne itin didelis pasitikėjimas LB Latvijoje ir Estijoje. Antra, sovietų valdžiai buvo daug lengviau kontroliuoti vadovavimą bažnytinei organizacijai.

Latvijos LB vadovybę sovietų valdžia ėmė kontroliuoti jau 1946 m. pradžioje. Po to, kai 1946 m. vasario mėn. buvo suimti arkivysk. T. Grünbergo pavedimu konsistorijos prezidento pareigas ėjęs Karlis Irbė ir dar du jos nariai, Latvijos LB konsistoriją sudarė tik du asmenys, vienas iš kurių buvo sovietų saugumo agentas¹⁹. 1946 m. kovo 8 d. konsistorijos prezidentu jie išrinko sovietų valdžiai visiškai priimtina kandidatą Gustavą Tursą, kuris šias pareigas ėjo net iki aštuntojo dešimtmečio pabaigos. Jam tapus Latvijos LB vadovu, atsisakyta ankstesnės neutralios laikysenos ir pradėta vykdyti sugyvenimo su valdžia politika. Izolavus senuosius Latvijos LB lyderius, praktiškai buvo palaužtos ir pastangos apginti Bažnyčios autonomiją. 1946–1947 m. pagal sovietų valdžios nustatytą tvarką Latvijoje įvykdyta liuteronų parapijų ir dvasininkų registracija, o galutinai Bažnyčios priklausomybė nuo valstybės įtvirtinta 1948 m. kovo mėn. generalinio sinodo patvirtintu nauju Latvijos LB statutu.

Estijos LB valdymo tęstinumas nutrūko praktiškai jau 1944 m. pabaigoje, kai vienintelis šalyje likęs vysk. Johano Kōppo pavaduo-

tojas, vengdamas arešto, pradėjo slapstytis. Buvo sudaryta laikinoji konsistorija, kuri prezidentu išrinko Talino katedros pastorių Augustą Pähną. Naujoji Estijos LB vadovybė nuo pat pradžių ėmė bendradarbiauti su valdžia, todėl pastaroji kurį laiką jai neturėjo didesnių priekaištų²⁰. Liuteronų parapijų ir dvasininkų registracija Estijoje buvo baigta jau 1946 m. Estijos LB tuoj pat po karo įsitraukė ir į „patriotinę“ veiklą: sovietinių švenčių proga buvo rengiamos iškilmingos pamaldos, pastoriai gavo nurodymus agituoti, kad gyventojai dalyvautų rinkimuose ir pan. Tiesa, formaliai prie sovietinės sistemos LB Estijoje buvo priderinta kiek vėliau nei Latvijoje. Generalinis sinodas, patvirtinęs naują Bažnyčios vadovybę²¹ ir statutą, įvyko tik 1949 m. spalio mėn.

Kitokia organizacinė struktūra – vyskupijų priklausomybė nuo Vatikano – ir tai, kad dauguma vyskupų, artinantis sovietų armijai, liko savo vietose, KB Lietuvoje ir Latvijoje padėjo ilgiau išsaugoti vidinį savarankiškumą. Katalikų parapijų ir dvasininkų registracija pagal sovietinę tvarką prasidėjo tik 1948 m. antroje pusėje, vidinį KB gyvenimą ir sovietmečiu formaliai reguliavo *Codex Iuris Canonici*, o ne valdžios primesti nacionaliniai statutai, kaip LB ar SB atvejais. Tokiomis sąlygomis kunigai galėjo elgtis daug laisviau, žinodami, kad dėl drąsesnio žodžio ar sovietų valdžios apribojimų nepaisymo negresia vidinės bažnytinės sankcijos. Skirtingą katalikų ir liuteronų dvasininkų aktyvumą Baltijos šalyse iš dalies rodo ir sovietų režimo 1944–1949 m. vykdytų represijų statistika: Lietuvoje per tuos metus buvo suimti ir nuteisti 274²², Latvijoje – apie 40 katalikų kunigų²³. Tuo tarpu liuteronų dvasininkai nukentėjo kur kas mažiau: Latvijoje buvo suimti ir nuteisti 27²⁴, o Estijoje – 23 pastoriai²⁵.

Būtent kontrolės įgijimas ir religinių organizacijų politinės paramos užsitikrinimas buvo svarbiausi sovietų valdžios religinės politikos uždaviniai, kuriuos pirmaisiais pokario metais spręsti turėjo SSRS–Vokietijos karo metu sukurtos naujos religinio gyvenimo kontrolės insti-

tucijos – RKRT ir Rusijos SB reikalų taryba (toliau – RSBRT). Galima teigti, kad bent jau iki Josifo Stalino mirties šios institucijos tebuvo įrankis sovietų saugumo rankose ir jo valios vykdytojos. Ne tik RKRT ir RSBRT vadovais, bet ir jų įgaliotiniais sovietinėse respublikose (ne išimtis ir Pabaltijys) buvo paskirti anksčiau sovietų saugumo struktūrose dirbę asmenys.

Nemažą įtaką valdžios ir Bažnyčios santykiams okupuotose Baltijos šalyse 1944–1949 m. turėjo Bažnyčios pozicija ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžio atžvilgiu. Bažnytinės hierarchijos laikysena Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje šiuo atžvilgiu nebuvo vienoda, tačiau tai priklausė ne nuo konfesijos, o nuo asmenybių ir Bažnyčios stipresnio ar silpnesnio angažavimosi bendriems tautiniams interesams. Pirmieji viešai prieš ginkluotą pogrindį prabilo Estijos LB ir Latvijos KB vadovai. Rygos arkivysk. Antonijus Springovičius jau 1945 m. kovo 20 d. ragino pasiduoti miškuose besislapstančius vyrus. Tuo tarpu Latvijos LB besąlygiškai paklusti sovietų režimui pirmą kartą paragino tik po to, kai 1946 m. kovo mėn. jai vadovauti pradėjo G. Tursas²⁶. Lietuvoje gi net iki 1947 m. vidurio dauguma vyskupijų valdytojų nepasidavė valdžios spaudimui pasmerkti ginkluotąjį pasipriešinimą, o Vilkaviškio ir Kaišiadorių vyskupijų administratoriai to nepadarė iki 1949 m.

Tačiau Bažnyčios hierarchų vieši pareiškimai, atrodo, nedarė didesnės įtakos ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžiui. Partizanai suprato, kad tai ne autentiška, o šiurkščiu spaudimu išgauta Bažnyčios nuomonė, todėl ignoravo tokius atsišaukimus. Be to, nemažai eilinių katalikų kunigų ir liuteronų pastorių visose Baltijos šalyse rėmė partizanus materialiai ir dvasiškai, kai kurie tiesiogiai dalyvavo partizanų junginių veikloje. Pavyzdžiui, kun. Antonas Juchnevičius kurį laiką net vadovavo rytinėje Latvijoje veikusiai partizanų grupei „Latvijos Tėvynės gynėjų sąjunga“. Nepaisant arkivysk. A. Springovičiaus viešos pozicijos, ginkluota rezistencija buvo gausiausia ir geriausiai organizuota būtent katalikiškoje rytinėje Latvi-

jos dalyje²⁷. Tačiau ginkluotojo pasipriešinimo regioninės specifikos Latvijoje negalima sieti vien su konfesinės padėties skirtumais. Mat Latgalos regionas Latvijoje išsiskyrė ne tik savo katalikiškumu, bet ir mažiausiai pažeista kaimo bendruomene. Iki XVIII a. pabaigos ji priklausė jungtinei Lenkijos ir LDK respublikai, baudžiava čia taip pat panaikinta tik 1861 m., todėl Latgala savo socialine sankloda beveik niekuo nesiskyrė nuo Lietuvos.

Kita vertus, sovietų valdžiai pradėjus varžyti Bažnyčios veiklą, partizanai pasijuto ne tik tautos laisvės, bet ir tikėjimo gynėjais, o tai religingiems kovotojams buvo nemenka dvasinė parama. Tarp dokumentų, kuriuos 1947 m. pabaigoje, pirmą kartą sėkmingai prasiveržę pro „geležinę uždangą“, į Vakarų atgabeno Lietuvos partizanų atstovai, buvo ir Lietuvos katalikų laiškas popiežiui, kuriame prašoma jo užtarimo. Šiame kreipimesi būtent tikėjimas parodomas kaip viena svarbiausių bolševikų ir lietuvių tautos tragiško susidūrimo priežasčių. Apibūdinus sovietų valdžios vykdomas anti-bažnytinės politikos priemones, konstatuojama: „Jūsų Šventybės vadovaujami katalikiškos Lietuvos vaikai vieninteliai esame katalikai šiaurėje, lyg salelė, apsupta kitatikių jūros. Tokio spaudimo ilgai neišlaikysime, žūsime visi. Mūsų tikėjimas, papročiai, tradicijos, net mūsų kalba bus išnaikinta“²⁸.

Labiau sekuliarizuotose Latvijoje ir Estijoje šis aspektas nebuvo toks svarbus kaip Lietuvoje, kur glaudi tautiškumo ir religijos sąsaja, be abejonės, stiprino patriotizmą, kuris buvo viena iš pasipriešinimo paskatų. Religijos vaidmuo reiškėsi ir kitais, netiesioginiais būdais. Kitaip negu katalikybė, protestantizmas akcentuoja subjektyvią religinę sąmonę ir individualų kelią į išganymą, be to, katalikybėje stipresnis jausminis, į anapusybę orientuotas pradas. Ilgainiui tai formavo bendrus tautinio charakterio bruožus: katalikų atveju – stipresnį angažavimąsi idealioms ir bendruomeninėms vertybėms. Filosofas Juozas Girnius tai įvardijo kaip lietuviams labiau būdingą idealistinį princip-

gumą, priešindamas jį racionaliam prisitaikymui, kuris, jo manymu, būdingesnis mūsų kaimynams latviams ir estams²⁹. Taigi apibendrinant galima teigti, kad religija mažiau sekuliarizuotoje Lietuvoje galėjo atlikti tik tiesioginius ginkluotojo pasipriešinimo motyvus stiprinančio veiksnio vaidmenį. Santykinai didesnę ginkluotojo pasipriešinimo mastą Lietuvoje nei kituose Baltijos kraštuose pirmiausia reikėtų aiškinti palankesnėmis socialinėmis-ekonominėmis sąlygomis ir istorinėmis tradicijomis.

KB Latvijos metropolito, arkivysk. A. Springovičiaus pademonstruotas politinis lojalumas kartu su tvirta laikysena Bažnyčios vidinės autonomijos klausimu sovietų valdžiai iškėlė sudėtingą dilemą, kurios sprendimas užtruko net iki šeštojo dešimtmečio pradžios. Maskva iš pradžių buvo linkusi pasinaudoti arkivysk. A. Springovičiaus viešos laikysenos pranašumais, nekreipdama dėmesio į jo užsispyrimą ginant Bažnyčios laisvę. 1945 m. rugpjūčio mėn. RKRT pirmininkas Igoris Polianskis rašė: „Atsižvelgiant į tai, kad kiti katalikų vyskupai Lietuvos TSR ir vakarinėse Ukrainos TSR srityse elgiasi nelojaliai Tarybų valdžios atžvilgiu ir nėra jokių požymių, kad jų pozicija pasikeis, RKRT mano, kad būtų tikslinga, nepaisant Springovičiaus atsidavimo popiežiui, ne tik užmegzti su juo dalykinius ryšius dėl katalikų bažnyčios reikalų Latvijos TSR, bet ir iškviesti Springovičių į Maskvą, dar kartą su juo aptarti svarbiausius klausimus ir, jeigu pokalbis duos teigiamų rezultatų, suteikti daugiau galimybių veikti katalikų bažnyčiai Latvijos TSR“³⁰.

Matyt, pokalbio rezultatai patenkino sovietų valdžios atstovus, nes 1945 m. pabaigoje SSRS MT pirmininko pavaduotojas Viačeslavas Molotovs pritarė RKRT pasiūlymui vietoj uždaryto katalikų Teologijos fakulteto Rygos universitete leisti atidaryti seminariją, kuri pradėjo veikti 1946 m. pavasarį. Taip greičiausiai norėta paspausti ir LB vadovybę, kad ji atsisakytų neutralios laikysenos, nes tuo pat metu pateiktas jos prašymas dėl liuteronų Teologijos instituto buvo atmestas³¹. Visišką politi-

nį lojalumą rodžiusiam arkivysk. A. Springovičiui taip pat leista susisiekti su Vatikanu dėl vyskupų augziliarų išventinimo. Kai 1947 m. vasarą sovietų saugumo kontroliuojamu neoficialiu kanalu³² buvo gautas Vatikano pritarimas pasiūlytiems kandidatams, vyskupais iškilmingai buvo išventinti Peteris Strodas ir Kazimieras Dulbinskis. Tuo pat metu Lietuvoje vyskupai vienas po kito buvo suimami, o apie naujų išventinimą negalėjo būti net kalbos.

Tačiau ne visi netgi RKRT sutiko su tokia taktika KB atžvilgiu Latvijoje. 1946 m. pabaigoje RKRT nariai G. Vračiovas ir N. Uzkovas griežtai kritikavo RKRT įgalotinio Latvijos SSR darbą ir ypač jo santykius su arkivysk. A. Springovičium, kuris, anot jų, vedžioja tarybų valdžią už nosies ir naudoja gerus santykius su valdžia KB padėčiai sustiprinti³³. Sovietų valdžios santykiai su arkivysk. A. Springovičium atšalo apie 1948 m., kai jis, apeliuodamas į Bažnyčios teisę, pasipriešino registracijai. Santykiai dar labiau pablogėjo, kai arkivysk. A. Springovičius, nesuderinęs su valdžia, išsiuntinėjo aplinkraštį dėl jubiliejinių metų šventimo, o 1950 m. rugpjūčio mėn. atsisakė prisidėti prie Rusijos SB patriarcho kreipimosi į visas krikščionių bažnyčias taikos klausimu, kuriame buvo neigiamai atsiliepta apie Vatikano politiką. Dėl tokių Latvijos KB hierarcho veiksmų netgi planuota uždaryti kunigų seminariją Rygoje arba sujungti ją su Kauno kunigų seminarija³⁴.

Arkivysk. A. Springovičiaus atsisakymas viešai kritikuoti popiežių galutinai sugriovė sovietų valdžios nuo 1945 m. puoselėtus planus kuo labiau sumažinti išorinio pasaulio įtaką religiniam gyvenimui Baltijos šalyse. Sovietų valdžia suprato, kad vakarietiška KB ir LB kilmė bei stiprūs ryšiai su laisvajame pasaulyje esančiais centrais bus didelė kliūtis sklandžiai sovietizuoti šį regioną. Tačiau užsienio ir vidaus politikos aplinkybės neleido pasikliauti vien prievarta ir vertė ieškoti kitokių būdų, kaip apriboti katalikybės ir liuteronybės įtaką. Vienas iš tokių 1944–1949 m. naudotų būdų buvo SB stiprinimo kaip atsvaros KB ir LB taktika, ku-

rios apraiškų, kaip minėjome, būta jau 1940–1941 m. 1945 m. kovo 17 d. J. Stalinas pritarė RSBRT pirmininko Georgijaus Karpovo pasiūlytoms priemonėms, kurios turėjo sustiprinti SB padėtį Ukrainoje, Baltarusijoje, Lietuvoje ir Latvijoje, kad ji galėtų konkuruoti su KB ir unitais³⁵. Tačiau ši taktika nebuvo veiksminga ne tik Lietuvoje, kur SB buvo negausi, jai priklausė vien čia gyvenę rusai³⁶, bet ir Latvijoje bei Estijoje, kur SB turėjo daug tvirtesnes pozicijas taip pat ir tarp latvių bei estų. Neįgyvendintas taip pat liko RKRT įgaliojimo Latvijos SSR Valdemaro Šeškeno sumanymas inicijuoti LB ir SB susijungimą šioje respublikoje³⁷, Estijoje sovietų saugumas nesėkmingai bandė pastūmėti į SB glėbį kai kurias „Moravijos brolių“ sektai priklausiusias bendruomenes³⁸.

Kadangi SB rėmimo taktikos galimybės Pabaltijyje buvo ribotos, kartu buvo naudojama ir Bažnyčios skaldymo taktika. KB atveju tai pirmiausia reiškė pastangas sukurti vadinamąją tautinę, nepriklausomą nuo Vatikano bažnyčią. Jau 1945 m. RKRT analizavo galimybę „iš aukštų katalikų dvasininkų suburti grupę, kuri galėtų ne tik deklaratyviai reikšti savo prielankumą tarybų valdžiai, bet ir nutrauktų santykius su Vatikanu bei sukurtų autokefalinę katalikų bažnyčią“³⁹. Nors suburti tokią grupę sekėsi sunkiai, planų sukurti tautinę bažnyčią neatsisakyta iki pat šeštojo dešimtmečio pradžios. 1949 m. pradžioje I. Polianskis pasakojo SSRS AT pirmininkui Klimentui Vorosilovui, kad tautinė katalikų bažnyčia pirmiausia bus sukurta Lietuvoje, paskui Latvijoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje. Įsijautęs jis net siūlė pradėti organizuoti pasaulinį antipopiežišką sąjūdį⁴⁰.

Paskutinį, tačiau didžiausią išbandymą šiuo atžvilgiu Lietuvos ir Latvijos dvasininkai patyrė 1949 m. vasarą. Lietuvoje RKRT įgaliojimas vertė kunigus pasirašyti popiežiaus politiką smerkiantį atvirą laišką⁴¹, Latvijoje mėginta palaužti vyskupus. 1949 m. liepos pabaigoje į Rygą atvykęs RKRT pirmininko pavaduotojas Jurius Sadvinskis reikalavo iš arkivysk. A. Springovičiaus, kad jis bent atsiribotų nuo politinės Ro-

mos laikysenos, išlikdamas paklusnus religijos klausimais⁴². Tuo tarpu 1949 m. gegužės mėn. suimtą vysk. K. Dulbinskį, naudodami savo metodiką, bandė paveikti MGB tardytojai. Tačiau nė viena iš šių akcijų sovietų valdžiai nepavyko pasiekti trokštamų rezultatų ir tautinės katalikų bažnyčios idėja buvo laikinai nustumta į šalį. Bažnyčios skaldymo taktika beveik nebuvo naudojama prieš Latvijos ir Estijos LB, nes, kaip matėme, ją daug greičiau nei KB pavyko priversti paklusti valdžios kontrolei.

NETIKRAS PAVASARIS 1950–1968 m.

Rytinei Baltijos pakrantei dažnai būdingas pavasaris, kai ankstyvą atšilimą keičia grįžęs šaltukas, būtų bene geriausia metafora apibūdinti religinių organizacijų ir sovietų valdžios santykių pokyčiams XX a. šeštajame–septintajame dešimtmečiais. Bažnyčios ir sovietų valdžios santykių raidoje visose Baltijos šalyse tam tikras lūžis įvyko apie 1949 m. Bažnyčios veikla galutinai buvo apribota religinio kulto atlikimu, sukurti mechanizmai, leidę valdžiai kištis į religinių organizacijų vidaus gyvenimą ir kontroliuoti jų veiklą. 1949 m. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje uždrausta organizuoti katechizuoti vaikus, baigta parapijų ir dvasininkų registracija. 1948–1949 m. nuteisti paskutiniai Bažnyčios hierarchai, nenorėję besąlygiškai paklusti valdžios diktatui: Lietuvoje – Vilkaviškio vyskupijos valdytojas kan. Vincas Vizgirda, Kaišiadorių vyskupijos valdytojas prel. Bernardas Sužiedėlis ir Telšių vyskupijos valdytojas kan. Justinas Juodaitis; Latvijoje – LB Piltenės dekanas pastorius Hugo Grivas, KB Rygos arkivyskupijos augziliaras vysk. K. Dulbinskis; Estijoje – buvęs LB konsistorijos prezidentas A. Pähnas.

Likę laisvėje Bažnyčių vadovai stengėsi prisitaikyti prie valdžios primestų religinio gyvenimo sąlygų, viešai reiškė paramą sovietų valdžios užsienio ir vidaus politikai. Šeštojo dešimtmečio pradžioje padidėjus šaltojo karo

įtampai, visos religinės organizacijos, veikusios Sovietų Sąjungos teritorijoje, buvo įtrauktos į propagandinę taikos gynimo kampaniją. Sovietinėse Baltijos respublikose pasisakymai už taiką turėjo demoralizuoti ir miškuose likusius partizanus, kurių paskutinė viltis buvo potenciali karo tarp Vakarų demokratinių valstybių ir SSRS galimybė. Nuo 1950 m. visų didžiausių Baltijos šalių konfesijų atstovai pradėjo reguliariai dalyvauti sąjunginėse taikos šalininkų konferencijose, buvo įvestos specialios pamaldos už taiką, kunigai gavo nurodymus sakyti pamokslus taikos tema, dvasininkų kalbas transliavo radijas ir skelbė spauda.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje sovietų valdžios politika KB ir LB atžvilgiu pasidarė kiek švelnesnė: susilpnėjo represijos prieš dvasininkus, beveik nebuvo uždarinėjami maldos namai. Valdžia jau netikėjo, kad per trumpą laiką pavyks sunaikinti katalikybę ir liuteronybę Baltijos šalyse; tai rodė ir pamažu besikeičiantis jos požiūris į naujų dvasininkų rengimo problemą. Nuo 1946 iki 1949 m. sovietinėse Baltijos respublikose veikė tik dvi teologinio mokymo įstaigos – katalikų kunigų seminarijos Kaune ir Rygoje, bet ir jos nebuvo tikros dėl savo ateities. Šeštojo dešimtmečio pradžioje reikalai šiek tiek pagerėjo: kuriam laikui išnyko Kauno kunigų seminarijos uždarymo grėsmė, leista veikti neakivaizdiniam Teologijos institutui Taline. Tiesa, 1951 m. pradžioje laikinai buvo uždaryta kunigų seminarija Rygoje, tačiau po metų pertraukos jai leista atnaujinti savo veiklą. Susitaikiusi su tolesniu dvasininkų rengimo įstaigų egzistavimu, sovietų valdžia daug griežčiau pradėjo kontroliuoti mokymo turinį jose. Vien 1950–1951 m. Kauno ir Rygos kunigų seminarijose buvo suimta ir nuteista po 3 dėstytojus.

Stabilizavęsi šeštojo dešimtmečio pradžioje valdžios santykiai su Bažnyčia dar labiau „atšilo“ po J. Stalino mirties. 1954–1955 m. buvo sustabdytos represijos prieš dvasininkus, iš įkalinimo vietų pradėjo grįžti anksčiau represuoti dvasininkai. Propagandos tikslu leista

spausdinti minimalų kiekį religinės literatūros (maldaknyges, giesmynus, kalendorius). Estijos ir Latvijos LB 1956 m. pradėjo leisti specialius periodinius metraščius, kuriuose buvo daugiau propagandinių straipsnių nei Bažnyčiai aktualios informacijos. Jie spausdinti gan dideliu tiražu (Latvijoje net 12 tūkst. egz.⁴³), kurio didelė dalis platinta užsienyje. Būtent dėl tos priežasties, kad tokie leidiniai pirmiausia turėjo padėti skleisti sovietų propagandą, Lietuvos KB 1956 m. atmetė valdžios pasiūlymą leisti panašaus turinio žurnalą⁴⁴. Dar vienas antibažnytinės politikos sušvelnėjimo ženklas buvo maldos namų statybos liberalizavimas šeštojo dešimtmečio antroje pusėje. 1956 m. RKRT siūlė leisti Lietuvoje ir Latvijoje pastatyti 10 naujų ir atstatyti 15 per karą sugriautų katalikų bažnyčių⁴⁵. Tik dėl respublikų valdžios pasipriešinimo šis planas nebuvo įgyvendintas visiškai.

Iki šeštojo dešimtmečio vidurio sovietų režimas stengėsi visai izoliuoti Bažnyčią Baltijos kraštuose nuo išorinio pasaulio. Vėliau taktika pasikeitė. KGB kontroliuojamus religinių organizacijų ryšius su savo centrais Vakarų šalyse pradėta traktuoti kaip galimybę perduoti režimui naudingą informaciją, įtvirtinti naujos, valdžiai parankios, Bažnyčios hierarchijos pozicijas, įgyti daugiau svertų manipuluoti Bažnyčia iš vidaus. Šeštojo dešimtmečio viduryje Lietuvos SSR KGB iš karto pradėjo vykdyti net keletą slaptų operacijų, kurios turėjo padėti pasiekti tokių tikslų. Kaip pavyzdį galima paminėti 1956 m. parengtą planą išsiųsti keletą „patikimų“ kunigų studijuoti popiežiaus universitetuose; šis planas sėkmingai įgyvendintas dešimtmečio pabaigoje⁴⁶. Yra išlikę gana daug archyvinių dokumentų ir apie Estijos SSR KGB vykdytas panašaus pobūdžio operacijas⁴⁷. Panašiai kaip Lietuvoje kan. Juozapas Stankevičius, Estijoje šiuose sudėtinguose žaidimuose pagrindinį vaidmenį atliko arkivysk. J. Kiivitas. Jis buvo pirmasis aukšto rango dvasininkas iš Baltijos respublikų, kuriam leista išvykti už socialistinės stovyklos ribų: jau 1955 m. jis viešėjo Suomijoje ir Anglijoje, o 1957 m. Danijoje

dalyvavo protestantų bažnyčių Europos konferencijos steigiamajame posėdyje ir buvo išrinktas į šios organizacijos prezidiumą.

Nors Bažnyčios vadovybė ir dauguma eilinių dvasininkų stengėsi nekonfliktuoti su valdžia, sovietinių Baltijos respublikų vadovybei Bažnyčios egzistavimas visuomet kėlė nepasitikėjimą ir pavojų. Itin pavojinga sovietų valdžiai atrodė KB. 1956 m. birželio 6 d. Lietuvos KP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus pažymoje SSKP CK teigė, kad dauguma kunigų Lietuvoje nusistatę antisovietškai ir panaudoja Bažnyčią nacionalistinių nuotaikų kurstymui. Anot jo, „dabar, kai visiškai likviduoti pagrindiniai nacionalistiniai centrai, KB respublikoje liko vienintelė atrama visiems antitarybiniam, priešiškiems nacionalistiniams elementams“⁴⁸. Latvijos CK 1959 m. taip pat skundėsi Maskvai, kad katalikų kunigų veikla labiausiai kursto antisovietines nuotaikas respublikoje⁴⁹.

Iš tikrųjų šeštojo dešimtmečio antroje pusėje, kiek susilpnėjus valdžios kontrolei, katalikų kunigai Lietuvoje ir Latvijoje suaktyvino sielovadinę veiklą, ėmė drąsiau katechizuoti vaikus. Mesti iššūkį religinio gyvenimo suvaržymams ir valdžios kišimuisi į Bažnyčios vidaus gyvenimą bandė ir kai kurie KB hierarchai. Lietuvoje itin aktyviai veikė iš Vladimiro kalėjimo grįžęs vysk. Teofilis Matulionis ir 1955 m. vyskupu iššventintas Julijonas Steponavičius⁵⁰. Po kelerių metų abu jie buvo ištremti iš savo vyskupijų. Latvijoje aktyvumu pasižymėjęs iš įkalinimo vietos grįžęs vysk. K. Dulbinskis greit buvo išsiųstas atgal, o vėliau jam neleista gyventi Latvijos SSR teritorijoje. Padidėjusį katalikų kunigų aktyvumą rodė ir šeštojo dešimtmečio pabaigoje nuvilnijusi nauja represijų banga: Lietuvoje 1958–1961 m. buvo nuteista 13, Latvijoje per tą patį laikotarpį – 6 kunigai⁵¹. Tuo tarpu nuo 1955 iki 1980 m. sovietinėse Baltijos respublikose nebuvo represuotas nė vienas liuteronų dvasininkas. Kur kas atsargesnę LB laikyseną akivaizdžiai rodo KGB persekiotų dvasininkų skaičiaus Lietuvoje ir Estijoje palyginimas. 1957 m. pradžioje į KGB operatyvi-

nę įskaitą Lietuvoje buvo įtraukti 254 katalikų kunigai⁵² (apie 25 proc.), o Estijoje – tik 10 liuteronų pastorių⁵³ (apie 12 proc.).

Padidėjęs religinio gyvenimo aktyvumas buvo viena iš šeštojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjusios naujos antireliginės kampanijos priežasčių. Svarbiausiu stimulu vėl griebtis religinių organizacijų veiklos varžymo ir stiprinti visuomenės ateistinių indoktrinavimą tapo Nikitos Chruščiovo vykdytas „valymas“ iš vidaus ir užsienio politikos „asmenybės kulto“ apraiškų, viena kurių buvo paskelbta ir 1943–1957 m. Sovietų Sąjungoje vyravusi religinės politikos tendencija. Valdžios pastangas stiprinti religinio gyvenimo kontrolę ir jį varžyti rodė ne tik represijų prieš dvasininkus atnaujinimas. Čia paminėsime tik keletą būdingiausių veikimo priemonių, kurios buvo naudojamos visose Baltijos respublikose. 1959 m. vasarą patikrinę Kauno ir Rygos kunigų seminarijų auklėtinių ir dėstytojų sąrašus, RKRT įgaliotiniai Lietuvoje ir Latvijoje liepė seminarijų vadovybei pašalinti, jų nuomone, netinkamus: Kauno kunigų seminariją buvo priversti palikti 6 klierikai ir 4 dėstytojai (taip pat pakeistas rektorius)⁵⁴, o Rygos – 13 klierikų ir 3 dėstytojai⁵⁵.

Šios antireliginės kampanijos metu Latvijoje buvo atlikta ir tai, kas Lietuvoje buvo padaryta jau prieš dešimtmetį. Lietuvoje visi katalikų vienuolynai buvo uždaryti 1949 m., o Latvijoje tuo metu dar veikė vyrų marijonų vienuolynas Vilianuose ir moterų Kūdikio Jėzaus seserų kongregacijos Agluonoje. Tačiau 1959 m. ir Latvijos SSR MT priėmė nutarimą uždaryti visus katalikų vienuolynus. Šis nutarimas nebuvo taikomas SB. Latvijoje, kaip ir Lietuvoje, toliau veikė po du stačiatikių vienuolynus. Vilniaus arkikatedra buvo uždaryta 1950 m., o katalikų ir liuteronų katedros Rygoje – tik 1959 m. Be to, septintojo dešimtmečio pradžioje Latvijoje, panašiai kaip Klaipėdos atveju Lietuvoje, buvo nusavintos „atšilimo“ metais pastatytos bažnyčios Siguldoje ir Naujienoje.

1958–1964 m. labai padaugėjo dvasininkų atsimetimų. Lietuvoje per tuos metus savo pa-

sirinkimo viešai išsižadėjo 11 įvairių konfesijų dvasininkų, Latvijoje – 7 katalikų kunigai⁵⁶. Sovietų valdžia, naudodama lazdos ir meduolio metodiką, daugiausia prisidėjo prie tokio protrūkio, nes buvo manoma, kad dvasininkų atsimetimo atvejai labai demoralizuoja tikinčiuosius ir griauja Bažnyčios autoritetą. Pagrindinė ateistinio indoktrinavimo priemonė buvo spausdintas žodis. Septintojo dešimtmečio pirmoji pusė visose Baltijos respublikose buvo ateistinės spaudos klestėjimo metai, nors proporcijos buvo nevienodos. Pavyzdžiui, didžiausio ateizmo propagandos įkarščio metu, 1963 m., Lietuvoje buvo išspausdinti 48 neperiodiniai antireliginio turinio leidiniai⁵⁷, Estijoje – tik 11⁵⁸.

Siekiant paspartinti visuomenės sekuliarizaciją, nuo septintojo dešimtmečio pradžios

ypatingą dėmesį imta skirti civilinių kvazireliginių ritualų diegimui. Sovietinės Baltijos respublikos šiuo atžvilgiu išsiskyrė iš visų kitų Sovietų Sąjungos respublikų kaip pasiekusios geriausių rezultatų⁵⁹. Teigiama, kad sėkmingiausiai prigijo rytinėje Vokietijoje išbandytos jaunimo vasaros stovyklos su pasaulietiniais įvesdinimo ritualais, kurios Estijoje pradėtos rengti 1957 m. ir turėjo pakeisti LB labai svarbią konfirmaciją. Tai iš dalies patvirtina ir konfirmantų skaičiaus kitimo dinamika Estijoje: nuo 1937 iki 1957 m. stabilus apie 10 tūkst. kasmet konfirmuojamų jaunuolių skaičius 1966 m. sumažėjo iki 447⁶⁰. Bendras visuomenės sekuliarėjimo, Baltijos šalyse įgijusio pagreitį būtent septintajame dešimtmetyje, mastas ir tempas tarp liuteronų taip pat buvo didesnis nei tarp katalikų (žr. 2 lentelę*).

2 lentelė. Religinės apeigos Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje šeštojo dešimtmečio viduryje–septintojo dešimtmečio pabaigoje

	Lietuva ⁶¹			Latvija ⁶²			Estija ⁶³		
	Krikštas	Santuokos	Laidotuvės	Krikštas	Santuokos	Laidotuvės	Krikštas	Santuokos	Laidotuvės
Šeštojo dešimtmečio vidurys	82	61	78	44	16	39	56	30	64
Septintojo dešimtmečio pabaiga	45	30	51	27	6	28	12	3	46

SASTINGIS IR IŠSIVADAVIMAS. SKIRTINGAS BAŽNYČIOS VAIDMUO LIETUVOJE, LATVIJOJE IR ESTIJOJE

Bažnyčia Baltijos šalyse skirtingai reagavo į spartų visuomenės sekuliarėjimą ir tolesnį pastoracinio veikimo galimybių siaurinimą. Lietuvoje dalis kunigų suvokė, kad, jei dvasininkija toliau bus pasyvi, Bažnyčia greit gali tapti marginaline bendruomene. Aktyviau veikti skatino ir 1962–1965 m. įvykusio Vatikano

II Susirinkimo nutarimai, nužymėję KB atsinaujinimo programos principus. XX a. septintajame dešimtmetyje prasidėjęs Maskvos „flirtas“ su Vatikanu skatino kelti į viešumą tikinčiųjų teisių pažeidimus, nes aktyvesni dvasininkai ir tikintieji baiminosi, kad režimui pavyks suformuoti sau naudingą Vatikano ir laisvojo pasaulio nuomonę apie Bažnyčios padėtį Lietuvoje. Tai buvo pagrindiniai motyvai, paskatinę atsirasti tikinčiųjų teisių sąjūdį, aštuntajame–devintajame dešimtmečiais Lietuvoje tapu-

* Duomenys pateikti procentais nuo bendro civiliai įregistruotų naujagimių, santuokų ir mirusiųjų skaičiaus.

sį pagrindinę opozicijos režimui ašimi. Nemažą reikšmę tikinčiųjų teisių sąjūdžio genezei turėjo ir tai, kad režimui iššūkį mesti išdrįsę dvasininkai sulaukė valdžios represuotų Bažnyčios hierarchų paramos. Su valdžios nuo ganytojiško darbo nušalintais vyskupais J. Steponavičium ir Vincentu Sladkevičium buvo derinami visi svarbesni tikinčiųjų teisių gynimo aktai ir pagrindinės Bažnyčios veiklos formos. Aktyvieji kunigai pas juos ieškojo dvasios stiprybės ir patarimo, kaip elgtis vienu ar kitu atveju.

Latvijos katalikai tokios paramos negalėjo tikėtis. Vysk. K. Dulbinskis dirbo krovėju Baltarusijoje ir buvo beveik visiškai izoliuotas, o 1964 m. vyskupu išventintas Rygos arkivyskupijos apaštalinis administratorius Julijanas Vainodas demonstravo visišką paklusnumą režimui ir bent jau viešai nedrįso ginti Bažnyčios teisių. Jo atsargumą lėmė ne tik mažesnė nei Lietuvoje KB įtaka Latvijos visuomenėje, bet ir išpareigojimai katalikų bendruomenėms kituose Sovietų Sąjungos regionuose. Greičiausiai ne be Vatikano pritarimo 1967 m. jam pavyko gauti valdžios leidimą, kad į Rygos kunigų seminariją kasmet būtų galima priimti po tris kandidatus iš kitų sovietinių respublikų. Valdžia taip pat toleravo jo rūpinimąsi katalikų reikalais už Latvijos SSR ribų, tačiau tokiu būdu KB hierarchų rankos Latvijoje buvo dar labiau surištos.

Jokių pasipriešinimo ženklų ilgai nerodė ir Latvijoje formaliai didžiausia LB (nors realiai, pagal aktyvių tikinčiųjų skaičių, sovietmečiu pirmavo KB). 1968 m. jos generalinis sinodas patvirtino naują konstituciją, kurios 6 paragrafas skelbė, kad „dvasininkai ir bendruomenės turi griežtai laikytis valstybės įstatymų, reguliuojančių religinių organizacijų veikimą, ir Bažnyčios drausmės, nes tai yra Latvijos SSR Liuteronų Bažnyčios gerovės pagrindas“⁶⁴. Septintojo dešimtmečio pabaigoje liuteronų pastorių skaičius Latvijoje nesiekė net šimto, didžioji jų dauguma buvo vyresni nei 60 metų amžiaus. Tik 1956 m. Latvijos LB leista įsteigti neakivaizdinius teologijos kursus, tačiau naujų dvasinin-

kų parengimo lygis buvo ne itin aukštas, vos ketvirtadalis iš 40 juose 1975 m. besimokiusių asmenų buvo jaunesni nei 40 metų⁶⁵. Padėtis LLB pasikeitė tik devintajame dešimtmetyje. Apie 1983 m. jaunesnių pastorių iniciatyva atsirado „Atgimimo ir atsinaujinimo“ sąjūdis, kurio nariai ne tik siūlė Bažnyčios vidaus reformas, bet ir siekė „atvirai ginti latvių teisę gyventi krikščioniškai“: reikalavo alternatyvos karinei prievolei, leisti mokytis tikybos vaikus⁶⁶. Vėliau šio sąjūdžio atstovai užmezgė ryšius su Latvijos žmogaus teisių gynėjais. 1987 m. vasarą sąjūdžio lyderis, Rygos dekanas Modris Plate ir keletas kitų pastorių valdžios reikalavimu buvo pašalinti iš pareigų Bažnyčioje.

Daug greičiau ir ryžtingiau sovietų valdžia nuslopino pasipriešinimo bandymus Estijos LB. 1979–1981 m. sustiprėjus opozicinėms nuotaikoms Estijoje, keletas pastorių bandė pažadinti iš letargo miego ir Bažnyčią. Labiausiai išgarsėjo pastoriai Vello Salumas ir Harri Motsnikas. Aktyvesni liuteronų dvasininkai Latvijoje pirmiausia buvo susirūpinę vidiniu Bažnyčios atsinaujinimu, o abu pastarieji daugiausia dėmesio skyrė bendriems tautiniams interesams. V. Salumas savo rašinyje „Bažnyčia ir tauta“, kuris pasiekė Vakarus ir ten buvo išspausdintas, teigė, kad estų tautos rūpesčiai – gyvenamosios erdvės ir kalbos išsaugojimas – turi tapti ir svarbiausiais Estijos LB rūpesčiais⁶⁷. Tuo tarpu H. Motsnikas visiškai atmetė sovietinę sistemą, deklaruodamas tokią poziciją: „Svetima valdžia ir svetimi žmonės valdo šalį. Jeigu toliau tylėčiau, būčiau netikras Dievo žodžio skelbėjas ir prarasčiau žmonių pasitikėjimą. Mano sąžinė to neleis“⁶⁸. Valdžios atsakas buvo labai griežtas: V. Salumas atsidūrė psichiatrijos ligoninėje, o H. Motsnikas – kalėjime. Vietos KGB gan greit juos „išgydė“ nuo „nesveikų“ minčių ir privertė viešai jų išsižadėti. Viena svarbiausių aplinkybių, padėjusių režimui taip lengvai nutildyti šiuos protesto balsus, buvo tai, kad jie, kitaip negu Lietuvoje, tebuvo pavienės išimties bendro Bažnyčios ir visos Estijos visuomenės konformizmo fone. Abu 1967 m. į

pensiją išėjusio arkivysk. J. Kiivito įpėdiniai – Alfredas Toomingas (1967–1977) ir Edgaras Harkas (1978–1986) – valdžios pasitikėjimą įgijo dar Antrojo pasaulinio karo metais kovodami sovietų armijos gretose.

Aštuntajame dešimtmetyje normalizavosi padėtis ir Lietuvos LB. Beveik pusė liuteronų parapijų Lietuvoje iki tol nepripažino 1955 m. sinodo patvirtinto sovietų valdžios primesto statuto ir jo išrinktos konsistorijos. Nors sovietų režimui toks skilimas galėjo būti naudingas, RKRT įgaliotinis rėmė konsistorijos pastangas atkurti valdžią visoms parapijoms, nes nepaklūstančioms bažnytinei vadovybei parapijoms buvo sunkiau pristoti ir valdžios kontrolę. Atkurti Lietuvos LB vienybę iš dalies pavyko 1970 m. nauju konsistorijos prezidentu išrinktam Jonui Kalvanui⁶⁹. Sovietų valdžia buvo visiškai patenkinta J. Kalvano „realistinėmis“ pažiūromis ir leido jam laisvai važinėti į Vakarus. Dar septintajame dešimtmetyje visų trijų sovietinių Baltijos respublikų LB buvo priimtose į Pasaulinę liuteronų sąjungą, o 1977 m. J. Kalvanas tapo ir šios organizacijos vykdomojo komiteto nariu. Nors tai sustiprino LB vadovų autoritetą valdžios akyse, tačiau kartu reiškė ir toli gražu ne palankios Bažnyčios padėties sovietinėje sistemoje įtvirtinimą tarptautiniu mastu.

Tuo tarpu Lietuvoje tikinčiųjų teisių sąjūdis sparčiai plėtėsi ir aštuntojo–devintojo dešimtmečių sandūroje pasiekė apogėjų. Kunigų reikalavimus panaikinti religinio gyvenimo suvaržymus ir tikinčiųjų diskriminavimą rėmė nemaža pasauliečių dalis. Lietuvos KB nesvetimas buvo ir tautinės savimonės išsaugojimo bei stiprinimo rūpestis, todėl tikinčiųjų teisių sąjūdis glaudžiai susipynė su kitomis opozicijos srovėmis. Tai sovietų režimui kėlė ypač didelį susirūpinimą. Neatsitiktinai ateistinę indoktrinaciją sovietų valdžios atstovai suvokė kaip neatsiejamą vadinamojo „internacionalinio“ visuomenės auklėjimo dalį. Tai rodo devintajame dešimtmetyje prie LKP CK Propagandos ir agitacijos skyriaus sudaryta Kovos su buržuazi-

ne ideologija, internacionalinio ir ateistinio auklėjimo koordinavimo komisija.

Norėdama susilpninti KB sąsają su tautine tradicija, sovietų valdžia planavo stiprinti „internacionalinį“ auklėjimą ir kunigų seminarijose. RRT katalikų skyriaus viršininko pavaduotojas D. Sibiričevs 1983 m. pradžioje parengė pažymą apie padėtį katalikų kunigų seminarijose; joje kaip vieną iš neigiamų reiškinių išskyrė „internacionalinės“ dvasios trūkumą Kauno kunigų seminarijoje. Šiuo atžvilgiu kur kas labiau prie širdies jam buvo Rygos kunigų seminarija, kurioje tuo metu paskaitos jau buvo skaitomos rusų kalba, nes didesnė dalis klausytojų buvo ne iš Latvijos, o iš kitų sovietinių respublikų. Todėl pažymos autorius siūlė sudaryti palankesnes sąlygas Rygos kunigų seminarijai: leisti priimti daugiau kandidatų ir išplėsti jos materialinę-mokomąją bazę⁷⁰. Į šį pasiūlymą atsižvelgta 1983 m. vasario 24 d. priimtame RRT nutarime „Dėl politinio auklėjimo sustiprinimo katalikų dvasinėse seminarijose“. Kauno kunigų seminarijai jokių nuolaidų šiame nutarime nebuvo numatyta; negana to, jos vadovybei siūlyta daugiau dėmesio skirti internacionalinio klierikų ir dėstytojų auklėjimo klausimams, ryšių su kitomis seminarijomis palaikymui, klierikų ekskursijų už Lietuvos SSR ribų organizavimui. Taip pat RRT atrodė tikslinga, kad į Kauno kunigų seminariją būtų priimama kuo daugiau Lietuvos SSR gyvenančių kitų tautybių atstovų⁷¹.

Latvijoje ir Estijoje ryšys tarp liuteronybės ir nacionalizmo aštuntajame–devintajame dešimtmečiais buvo daug silpnesnis tiek dėl istorinių priežasčių, tiek dėl gerokai atsargesnės Bažnyčios laikysenos sovietų režimo atžvilgiu. Tiesa, vienas geriausių šio regiono LB istorijos žinovų Wilhelmas Kahle tvirtino, kad nors Latvijoje ir Estijoje ryšys tarp religijos ir nacionalizmo išoriškai nebuvo taip gerai matomas kaip Lietuvoje, liuteronybė daug prisidėjo formuojant estų ir latvių tautinį charakterį ir padėjo išlaikyti regioninį identitetą per visą sovietų valdymo laikotarpį⁷². Tam iš esmės prita-

rė ir V. Vardys, nurodęs tris pagrindines priežastis, dėl kurių religijos veiksnys buvo svarbus išlaikant Baltijos šalių regioninį ir tautinį identitetą: 1) vakarietiška liuteronybės ir katalikybės kilmė; 2) tai, kad jos buvo svarbi kultūros paveldo dalis; 3) religinės organizacijos išliko vienintelė institucija sovietinėje sistemoje, išvengusi totalios kontrolės⁷³.

Iš dalies tokį požiūrį patvirtino ir 1988–1989 m. įvykiai Baltijos šalyse. Nors Bažnyčios vaidmuo ankstesniais sovietų režimo egzistavimo dešimtmečiais Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje buvo nevienodas, visi 1988 m. vasarą susikūrę masiniai sąjūdžiai – Liaudies Frontai Latvijoje ir Estijoje, Persitvarkymo Sąjūdis (toliau – Sąjūdis) Lietuvoje – pripažino religinių organizacijų reikšmę stiprinant visuomenės moralę ir puoselėjant universalias vertybes. Tiesa, Estijos LB 1988–1989 m. įvykiuose nedalyvavo taip aktyviai kaip Latvijos LB ar Lietuvos KB. Tai, matyt, nulėmė ir herojiško pasipriešinimo sovietų režimui pavyzdžių stygius pačioje Estijos LB.

Latvijos „Atsinaujinimo ir atgimimo“ sąjūdžio atstovai kalbėjo jau 1987 m. birželio 14 d. Rygoje įvykusiame valdžios nesankcionuotame mitinge, skirtame pirmiesiems masiniams trėmimams paminėti. Dėl tokio drąsaus poelgio netekę galimybės dirbti pastoracinį darbą, šio sąjūdžio lyderiai M. Plate ir Juris Rubenis toliau aktyviai dalyvavo opozicinėje veikloje. Jie buvo vieni iš Latvijos Liaudies Fronto (toliau – LLF) iniciatyvinės grupės narių, steigiamajame suvažiavime buvo išrinkti į jo tarybą. LLF steigiamasis suvažiavimas prasidėjo iškilmingomis pamaldomis tikintiesiems gražintoje Rygos katedroje, kuri 1959 m. buvo paversta koncertų sale. Pastarasis faktas turėjo tokią pat reikšmę tolesniam tautinio atgimimo procesui, kaip ir Vilniaus arkikatedros atgavimas Lietuvoje. Valdžios sprendimai grąžinti šias tiek latviams, tiek lietuviams svarbias šventoves rodė tautiškumo ir religijos simbiozę prasidėjusiame laisvėjimo procese. Latvijos KP CK taip apibūdino religijos reikšmę to meto įvykiuose:

„Būdingu reiškiniu tampa religinio gyvenimo politizavimas. Ypač aktyvi jaunoji liuteronų ir katalikų dvasininkų karta. Aktyviai dalyvaujant LLF vyksta puolimas prieš ateizmą. Ateistinis auklėjimas kartais traktuojamas kaip rusifikacija“⁷⁴.

1989 m. balandžio mėn. generaliniame sinode išrinkta Latvijos LB konsistorija, kurios daugumą sudarė „Atsinaujinimo ir atgimimo“ nariai, taip pat pareiškė aiškią paramą LLF puoselėtam tautinės nepriklausomybės siekiui. Naujas LLB arkivysk. Karlis Gailitis netgi dalyvavo radikalaus Latvijos tautinės nepriklausomybės sąjūdžio suvažiavime, kuris panašiai kaip ir Lietuvos laisvės lyga reikalavo kuo greičiau atkurti valstybės nepriklausomybę. Taigi galima teigti, kad Latvijos LB, nepasižymėjusi itin aktyvia opozicine veikla ankstesniais sovietų režimo dešimtmečiais, prasidėjus tautiniam atgimimui aktyvumu ir radikalumu netgi pralenkė Lietuvos KB, kuri jau du dešimtmečius iki atgimimo pradžios buvo didžiausia opozicinė jėga ne tik Lietuvoje, bet ir visame Pabaltijyje.

IŠVADOS

Sovietų okupacijos išvakarėse Lietuvos visuomenė buvo mažiau sekuliarizuota nei Latvijos ar Estijos. KB Lietuvoje taip pat turėjo daug tankesnę parapijų ir dvasininkų tinklą nei LB Latvijoje ir Estijoje. Katalikybės įtaką Lietuvoje didino ir stiprus jos ryšys su tautiškumu. Pirmasis susidūrimas su sovietų režimu Bažnyčiai buvo vienodai skaudus visose Baltijos šalyse. Religinių organizacijų padėtis per trumpą laiką čia turėjo tapti tokia pat kaip kituose Sovietų Sąjungos regionuose.

Karo su Vokietija metu išryškėjusius naujus religinės politikos prioritetinius uždavinius – užtikrinti religinių organizacijų kontrolę ir jų paramą valdžios politikai – Latvijoje ir Estijoje sovietų režimui sekėsi išspręsti sklandžiau ir greičiau nei Lietuvoje. Tai padaryti padėjo didelės

dalies liuteronų dvasininkų pasitraukimas į Vakarų ir mažiau centralizuota LB struktūra. Nuo pat pirmųjų okupacijos dienų demonstravusi visišką politinį lojalumą sovietų režimui, KB vadovybė Latvijoje taip pat sugebėjo ilgiau išsaugoti vidinę Bažnyčios autonomiją. Tačiau XX a. penktojo ir šeštojo dešimtmečių sandūroje visos religinės organizacijos Baltijos šalyse buvo priverstos paklusti sovietų valdžios primestoms religinio gyvenimo taisyklėms. Kaip atsvara KB ir LB Baltijos respublikose buvo traktuojama SB, todėl jos padėtis buvo sąlyginai geresnė nei kitų konfesijų.

Nors šeštajame dešimtmetyje antibažnytinė politika Baltijos šalyse kiek sušvelnėjo, tačiau neesmines nuolaidas religinėms organizacijoms pirmiausia stengtasi panaudoti režimo naudai. Represijų nutraukimas ir kontrolės susilpnėjimas turėjo sustiprinti dvasininkijos klusnumą. Suteikta galimybė leisti religinę literatūrą ir ypač periodinius leidinius buvo panaudojama propagandos tikslais, ryšių su išorės pasauliu atkūrimas – įgyti daugiau kontroliuojamų informaci-

jos kanalų. Tokia politika vėl daug geriau veikė LB nei KB atžvilgiu. Be to, pasinaudodami antibažnytinės politikos sušvelnėjimu, katalikų kunigai Lietuvoje ir Latvijoje ėmė veikti aktyviau, o tai stiprino valdžios nepasitikėjimą KB. Todėl ir šeštojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjus naujai antireliginei kampanijai KB nukentėjo labiau nei LB.

Septintajame dešimtmetyje paspartėjusi visuomenės sekuliarizacija, ne mažėjant, o vis didėjant religinio gyvenimo ir dvasininkų pastoracinės veiklos suvaržymams, paskatino katalikų pasipriešinimą Lietuvoje. Galima daryti prielaidą, kad daug mažesnę tikinčiųjų teisių sąjūdžio reikšmę Latvijoje ir Estijoje, kur vyravo liuteronybė, be kitų priežasčių, lėmė ir tai, kad LB nebuvo tokio radikalaus atsinaujinimo impulso, kokį KB suteikė Vatikano II Susirinkimas. Tačiau 1988–1989 m. įvykiai patvirtino, kad ne tik Lietuvos KB, bet ir Latvijos LB išsaugojo nemažą socialinį autoritetą, kurį ji stengėsi sustiprinti aktyviai dalyvaudama tautos išsivadavimo procese.

Nuorodos

¹ R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992.

² V. Vardys, „The role of the Churches in the maintenance of regional and national identity in the Baltic republics“, *Journal of Baltic Studies*, 1987, vol. 18, Nr. 3, p. 287–300.

³ Kaip naujausius tokios lyginamosios analizės pavyzdžius lietuviškoje istoriografijoje galima paminėti šiuos darbus: A. Anušauskas, „Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 14–18; K. Antanaitis, *Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.). Dėsningumai ir ypatumai* (daktaro disertacijos rankraštis), 2002.

⁴ H. Strods, *Latvijas katolu Baznīcas vesture 1075–1995*, Rīga, 1996; R. Altnurme, *Eesti Evanģēliumi Luteriusu Kirik ja Nõukogude riik 1944–1949*, Tartu, 2001.

⁵ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 308.

⁶ V. Vardys, op. cit., p. 289.

⁷ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 130.

⁸ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri provinciae ecclesiasticae Lituanæ pro anno Do-*

mini 1939; A. Hermann, „Evangelikai liuteronai ir reformatai Lietuvoje, 1940–1986 m.“, *Krikščionybė Lietuvoje*, red. V. Vardys, Čikaga, 1997, p. 487.

⁹ H. Strods, op. cit., p. 253; J. Talonen, *Church under the pressure of stalinism: the development of the status and activities of the Soviet Latvian Evangelical Church during 1944–1950*, Jyväskylä, 1997, p. 8.

¹⁰ V. Vardys, op. cit., p. 289.

¹¹ *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941)*, Vilnius, 1999, t. 1, p. 64.

¹² H. Trüps-Trops, „Die römisch-katholische Kirche Lettlands in den Jahren des Kommunismus. Teil 2“, *Acta Baltica*, 1993, t. XXXI, p. 93; J. Talonen, op. cit., p. 13.

¹³ R. Altnurme, „Beziehungen zwischen der Estnischen Evangelisch-Lutherischen Kirche und dem Sowjetstaat nach 1953“, pranešimo, skaityto 2001 m. gruodžio 8–9 d. Getingene (Vokietija) vykusioje tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Religion in der Phase des „real existierenden Sozialismus““, rankraštis.

¹⁴ М. Шкаровский, *Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве*, Москва, 1999, с. 104.

¹⁵ R. Altnurme, op. cit.

¹⁶ Tuo pat metu iš Lietuvos ir Latvijos pasitraukė tik apie ketvirtadalį katalikų kunigų. Latvijoje ka-

talikų dvasininkų per visą sovietmetį buvo daugiau nei liuteronų.

¹⁷ J. Talonen, op. cit., p. 29–32.

¹⁸ R. Altnurme, op. cit.

¹⁹ J. Talonen, op. cit., p. 98.

²⁰ R. Altnurme, op. cit.

²¹ Vietoj valdžios nemalonėn patekusio ir suimto A. Pähno dar 1949 m. balandžio mėn. konsistorijos prezidentu buvo išrinktas J. Kiivitas, kuris Estijos LB vadovavo iki 1967 m.

²² LSSR MVD 1953 m. gegužės mėn. pažyma „Apie antitarybinę LTSR katalikų dvasininkijos veiklą“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 10, b. 151, l. 198.

²³ H. Trüps-Trops, op. cit., p. 107–110.

²⁴ J. Talonen, op. cit., p. 298–299.

²⁵ R. Altnurme, op. cit.

²⁶ J. Talonen, op. cit., p. 104.

²⁷ H. Strods, „The Roman Catholic Church of Latvia and the Resistance Movement (1944–1990)“, *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, Vilnius, 1999, p. 178.

²⁸ Cit. pagal: N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija 1944–1953 m.*, Vilnius, 1997, p. 250.

²⁹ J. Girnius, „Lietuviškojo charakterio problema“, *Raštai*, Vilnius, 1995, t. 3, p. 395.

³⁰ Rusijos Federacijos valstybinis archyvas (toliau – RFVA), f. 6991, ap. 3, b. 15, l. 181.

³¹ J. Talonen, op. cit., p. 65.

³² Vatikano laišką prieš karą Lietuvoje dirbęs tėvas J. Kipas SJ perdavė jo pasitikėjimą sugebėjusiam įgyti LSSR MGB agentui Sedmoj, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 257, l. 90.

³³ RKRT narių G. Vračiovo ir N. Uzkovo 1946 m. lapkričio 29 d. pažyma SSKP CK „Apie negerą padėtį religinėse organizacijose ir RKRT aparato darbo trūkumus“, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 34, l. 280.

³⁴ I. Polianskio 1950 m. rugsėjo 30 d. raštas SSRS MT pirmininko pavaduotojui A. Sineckiui, ibid., b. 68, l. 258.

³⁵ М. Одинцов, „Прошу Ваших указаний“. Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви Г. Карпова в ЦК ВКП(б) и ЦК СССР, *Исторический архив*, 2000, No 2, с. 178.

³⁶ Apie tai, kaip ji buvo įgyvendinama Lietuvoje, žr.: R. Laukaitytė, „Stačiatikių Bažnyčia Lietuvoje 1944–1990 m.: persekiojimas ar protegavimas“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2001, t. 19, p. 195–211.

³⁷ J. Talonen, op. cit., p. 26.

³⁸ R. Altnurme, op. cit.

³⁹ RKRT pirmininko 1945 m. gruodžio 7 d. informacija SSRS MT apie religinių organizacijų veiklą ir numatomas RKRT priemones, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 10, l. 130.

⁴⁰ 1949 m. vasario 12 d. įvykusio I. Polianskio pokalbio su K. Vorosilovu stenograma, ibid., b. 8, l. 178.

⁴¹ Apie sovietų valdžios pastangas sukurti tautinę bažnyčią Lietuvoje daugiau žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1945–1990 m.* (daktaro disertacijos rankraštis), Vilnius, 2001, l. 48–51; R. Laukaitytė, „Mėginimai sovietizuoti Lietuvos Bažnyčią 1944–1949 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, p. 180–185.

⁴² J. Sadovskio 1949 m. rugpjūčio 4 d. raštas K. Vorosilovui, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 61, l. 100.

⁴³ A. Lūsis, „Kirche unter dem Kreuz“, *Acta Baltica*, t. XVI, p. 99.

⁴⁴ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, „Religinė spauda sovietinio totalitarinio režimo sąlygomis 1953–1967 m.“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 12, p. 151–152.

⁴⁵ RKRT 1956 m. vasario 27 d. pažyma „Apie katalikybės padėtį TSRS“, RFVA, f. 6991, ap. 3, b. 129, l. 45.

⁴⁶ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1945–1990 m.*, l. 89.

⁴⁷ ESSR KGB 4-ojo skyriaus ataskaita apie darbą 1954–1955 m., Estijos valstybės archyvas (toliau – EVA), f. 131, ap. 1, b. 328, l. 31–33; To paties padalinio ataskaita apie darbą 1957 m., ibid., b. 375, l. 155–160.

⁴⁸ LYA, f. 1771, ap. 190, b. 10, l. 70.

⁴⁹ H. Strods, „The Roman Catholic Church of Latvia and the Resistance Movement (1944–1990)“, p. 179.

⁵⁰ Daugiau apie tai žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje 1945–1990 m.*, l. 97–99.

⁵¹ H. Trüps-Trops, op. cit., p. 93.

⁵² LSSR KGB 4-osios valdybos 3-iojo skyriaus ataskaita apie darbą 1956–1957 m. balandžio 1 d., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 500 (sena numeracija), l. 91.

⁵³ ESSR KGB 4-ojo skyriaus ataskaita apie darbą 1956 m., EVA, f. 131, ap. 1, b. 347, l. 49.

⁵⁴ RKRT įgaliotinio Lietuvos SSR 1959 m. gruodžio 10 d. pažyma apie padėtį seminarijoje, LYA, f. 1771, ap. 205, b. 13, l. 65.

⁵⁵ H. Trüps-Trops, op. cit., p. 119.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje*, Vilnius, 1996, p. 211.

⁵⁸ R. Altnurme, op. cit.

⁵⁹ J. Anderson, *Religion, state and politics in the soviet Union and successor states*, Cambridge, 1996, p. 46.

⁶⁰ R. Altnurme, op. cit.

⁶¹ RKRT įgaliotinio Lietuvos SSR ataskaita apie darbą 1958 m., Lietuvos centrinis valstybės archy-

vas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 52, l. 103; RRT igaliojinio Lietuvos SSR ataskaita apie darbą 1970 m., ibid., b. 81, l. 2.

⁶² H. Strods, *Latvijas katolu baznīcas vēsture*, p. 316–317.

⁶³ R. Misiūnas, R. Taagepera, op. cit., p. 206.

⁶⁴ Cit. pagal A. Lūsis, „Kirche unter dem Kreuz“, p. 94.

⁶⁵ Ibid., p. 104. Nuo 1970 m. šiuose kursuose buvo rengiami ir pastoriai LB parapijoms Lietuvoje.

⁶⁶ M. Sapiets, „The Baltic Churches and the National Revival“, *Religion in Communist Lands*, vol. 18, Nr. 2, p. 155.

⁶⁷ V. Vardys, op. cit., p. 296.

⁶⁸ Ibid., p. 297.

⁶⁹ A. Hermann, „Atsinaujinimas ir reformų delsimas Lietuvos Liuteronų Bažnyčioje 1985–1995 m.“, *Naujasis židinys-Aidai*, 2000, Nr. 7/8, p. 401.

⁷⁰ LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 112, l. 59.

⁷¹ Ibid., l. 53.

⁷² W. Kahle, „Luthertum und nationale Identität der Völker im baltischen Raum“, *Symbiose und Spannung: Beiträge zur Geschichte des Protestantismus in den baltischen Ländern, im Innern des Russischen Reiches und der Sowjetunion*, Erlangen, 1991, p. 125.

⁷³ V. Vardys, op. cit., p. 288.

⁷⁴ Latvijos KP CK 1989 m. vasario 4 d. informacinė pažyma SSKP CK „Apie politinę padėtį Latvijos TSR“, Latvijos valstybės archyvas, f. 101, ap. 63, b. 35, l. 37.

Gauta 2002 08 14
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CHURCH AND SOVIET REGIME IN LITHUANIA, LATVIA AND ESTONIA IN 1940–1990. SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Summary

Although all Baltic States encountered the same forms of Soviet violence from 1940 to 1990, the reaction of their societies was different. This article discusses how the Soviet regime succeeded in its rules of enforcing and controlling the biggest confessions in the Baltic states with various positions in the society. More advanced secularization of Lutheran confession, departure of most part of clergy and church hierarchy to the West in 1944–1945 and different internal organization determined easier limitation of the Lutheran Church's internal autonomy in Latvia and Estonia by the Soviet regime. Although the Catholic Church in Lithuania and Latvia formally also had to obey Soviet rules until the beginning of the sixth decade, it was more problematic to the regime than the Lutherans. Because of that the Catholic Church relatively suffered more from the new anti-religious campaign which started at the end of the sixth decade.

Despite this fact, quick secularization of the society, which started in the seventh decade, made more influence to the Lutheran Church in Latvia and Estonia than to the Catholic Church in Lithuania and Latvia. The response of the church to limitation of activities in presence of increasing secularization was also different. A movement on the rights of believers supported by most part of clergy and believers started in Lithuania; however, the Catholic Church in Latvia did not show any visible signs of resistance starting with the beginning of the seventh decade. At the beginning of the ninth decade, Lutheran clergy in Estonia and Latvia became more active: there were only single cases of protest in Estonia, while, active priests in Latvia organized a group, which was also very significant to the national revival. It is possible to say that Latvian Lutheran Church most actively participated in the process of liberation from the Soviet regime, which started in the Baltic States at the end of the ninth decade.